

### RAQAMLI MUHITDA BOLALARNI DEZINFORMATSIYA VA MANIPULYATIV KONTENTDAN HIMOYA QILISHDA MEDIASAVODXONLIKNING ROLI

**Razimova Mariyam Farxod qizi**

*Beruniy tumani Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limi*

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar jadal rivojlanayotgan sharoitda bolalar va o'smirlarni dezinformatsiya, manipulyativ axborot hamda sun'iy ravishda yaratilgan soxta kontentlardan himoya qilish masalasi tadqiq etiladi. Zamonaviy raqamli muhitda yoshlarning axborotni tez va katta hajmda qabul qilishi ularning tanqidiy fikrlash, axborot manbalarini tekshirish va ishonchli ma'lumotni soxta axborotdan ajratish ko'nikmalarini rivojlantirishni talab qilmoqda. Tadqiqotda dezinformatsiya tushunchasi, uning bolalar psixologiyasiga ta'sir mexanizmlari, manipulyativ kontentning asosiy xususiyatlari, ijtimoiy tarmoqlar algoritmlarining axborot iste'moliga ta'siri hamda sun'iy intellekt asosida yaratilgan kontent bilan bog'liq yangi xavflar tahlil qilinadi. Shuningdek, mediasavodxonlikni maktab ta'limi va oilaviy tarbiya jarayoniga integratsiya qilishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijasida bolalarda axborotni tekshirish, manbani baholash, dalil va fikrni farqlash, manipulyativ usullarni aniqlash hamda raqamli muhitda mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

**Kalit so'zlar:** raqamli muhit, dezinformatsiya, manipulyativ kontent, mediasavodxonlik, tanqidiy tafakkur, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt, deepfake, axborot xavfsizligi, raqamli madaniyat, bolalar, o'smirlar, media ta'lim.

**Аннотация:** В статье исследуется проблема защиты детей и подростков от дезинформации, манипулятивного контента и искусственно созданных ложных материалов в условиях стремительного развития цифровых технологий и социальных сетей. Современная цифровая среда требует формирования у молодого поколения навыков критического мышления, проверки источников информации и различения достоверных сведений от ложных сообщений. В исследовании рассматриваются понятие дезинформации, механизмы её психологического воздействия на детей, основные особенности манипулятивного контента, влияние алгоритмов социальных сетей на информационное потребление, а также новые риски, связанные с контентом, созданным с помощью искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется педагогическим возможностям интеграции медиаграмотности в образовательный процесс и семейное воспитание. В результате исследования разработаны практические рекомендации по формированию у детей навыков проверки информации, оценки источников, различения фактов и мнений,

выявления манипулятивных приёмов и ответственного поведения в цифровой среде.

**Ключевые слова:** цифровая среда, дезинформация, манипулятивный контент, медиаграмотность, критическое мышление, социальные сети, искусственный интеллект, дипфейк, информационная безопасность, цифровая культура, дети, подростки, медиаобразование.

**Abstract:** *This article examines the problem of protecting children and adolescents from disinformation, manipulative content, and artificially generated false materials in the rapidly developing digital environment. The widespread use of social networks and digital technologies requires young people to develop critical thinking, source verification skills, and the ability to distinguish reliable information from misleading content. The study analyzes the concept of disinformation, its psychological impact on children, the main characteristics of manipulative content, the influence of social media algorithms on information consumption, and emerging risks associated with artificial intelligence-generated content. Particular attention is paid to the pedagogical potential of integrating media literacy into school education and family upbringing. The study develops practical recommendations aimed at teaching children to verify information, evaluate sources, distinguish facts from opinions, recognize manipulative techniques, and behave responsibly in the digital environment.*

**Keywords:** *digital environment, disinformation, manipulative content, media literacy, critical thinking, social networks, artificial intelligence, deepfake, information security, digital culture, children, adolescents, media education.*

### KIRISH

XXI asrda axborot inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar va messenjerlarning keng tarqalishi natijasida insonning axborot olish, uni qayta ishlash va boshqalar bilan ulashish imkoniyatlari misli ko'rilmagan darajada kengaydi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar raqamli muhitning faol foydalanuvchilariga aylanib bormoqda.

Raqamli texnologiyalar ta'lim, kommunikatsiya va ijod uchun katta imkoniyatlar yaratish bilan birga, turli xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Avvalgi davrlarda axborotning noto'g'riligini aniqlash nisbatan osonroq bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda professional tarzda tayyorlangan videolar, fotosuratlar, audioyozuvlar va sun'iy intellekt yordamida yaratilgan materiallar sababli haqiqiy va soxta axborot o'rtasidagi chegarani aniqlash tobora murakkablashmoqda.

Mazkur muammo, ayniqsa, bolalar uchun muhimdir. Chunki bolalik va o'smirlilik davrida tanqidiy tafakkur, hayotiy tajriba, axborotni mustaqil tekshirish va xavfni baholash ko'nikmalari hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Shu sababli bolalar hissiy jihatdan ta'sirchan, shov-shuvli yoki qo'rqituvchi kontentni tezroq qabul qilishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchining qiziqishlariga mos materiallarni tavsiya qiluvchi algoritmlar ham uning axborot makonini shakllantiradi. Natijada bola bir xil mazmundagi kontentni ketma-ket ko'rishi va muayyan masala bo'yicha bir tomonlama tasavvur hosil qilishi mumkin.

Raqamli muhitda bolalarning turli xavflarga duch kelishi, mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zarurati alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mediasavodxonlik axborotni tanqidiy tahlil qilish, uning ishonchligini baholash va manipulyativ kontentni aniqlash imkonini beradi.

Bugungi kunda esa ushbu masala sun'iy intellektning tez rivojlanishi sababli yanada murakkablashmoqda. Generativ sun'iy intellekt yordamida matn, tasvir, audio va videolarni qisqa vaqt ichida yaratish imkoniyatining kengayishi axborot savodxonligiga qo'yiladigan talablarni oshirmoqda.

Shu nuqtai nazardan, bolalarni faqat zararli kontentdan cheklash emas, balki ularda mustaqil axborot tahlili va tanqidiy baholash kompetensiyasini shakllantirish strategik ahamiyatga ega.

### **Tadqiqotning maqsadi**

Tadqiqotning asosiy maqsadi — raqamli muhitda bolalarni dezinformatsiya va manipulyativ kontentdan himoya qilishda mediasavodxonlikning pedagogik ahamiyatini ilmiy asoslash hamda ta'lim va oilaviy tarbiya jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan samarali yondashuvlarni ishlab chiqish.

### **Tadqiqot vazifalari**

1. Dezinformatsiya va manipulyativ kontent tushunchalarining mazmunini ochib berish.
2. Bolalar va o'smirlarning soxta axborotga beriluvchanlik omillarini tahlil qilish.
3. Ijtimoiy tarmoqlarning bolalar axborot iste'moliga ta'sirini o'rganish.
4. Sun'iy intellekt asosida yaratilayotgan soxta kontentning yangi xavflarini aniqlash.
5. Mediasavodxonlikning bolalar axborot xavfsizligini ta'minlashdagi rolini asoslash.
6. Maktab va oilada mediasavodxonlikni rivojlantirishning pedagogik usullarini ishlab chiqish.
7. Bolalarda axborotni tekshirish va tanqidiy baholash ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

### **TADQIQOT METODOLOGIYASI**

Tadqiqotda tizimli yondashuv, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, mantiqiy umumlashtirish va nazariy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini raqamli ta'lim, mediasavodxonlik, tanqidiy tafakkur, axborot xavfsizligi va yoshlar psixologiyasiga oid ilmiy-nazariy qarashlar tashkil etdi.

Shuningdek, raqamli muhitda bolalar duch kelishi mumkin bo'lgan axborot xavflari axborotning haqqoniyligi, axborot manbasining ishonchliligi, kontentning maqsadi, hissiy ta'sir darajasi, manipulyativ xususiyatlari va foydalanuvchining yosh xususiyatlariga mosligi kabi mezonlar asosida guruhlashtirildi.

Tadqiqotda mediasavodxonlik faqat texnik vositalardan foydalanish qobiliyati sifatida emas, balki axborotni izlash, tushunish, tahlil qilish, baholash va undan mas'uliyatli foydalanish kompetensiyasi sifatida talqin qilindi.

### **NATIJALAR VA MUHOKAMA**

Dezinformatsiya va manipulyativ kontentning mohiyati

Dezinformatsiya — noto'g'ri yoki chalg'ituvchi axborotning ma'lum bir ta'sirga erishish maqsadida tarqatilishi bilan bog'liq hodisadir. Raqamli muhitda bunday axborot turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: soxta yangilik, kontekstdan uzib olingan ma'lumot, tahrirlangan tasvir, noto'g'ri sarlavha, yolg'on statistik ma'lumot yoki manipulyativ videolar.

Manipulyativ kontent esa insonning his-tuyg'ulariga, qarashlariga yoki xatti-harakatlariga maqsadli ravishda ta'sir ko'rsatishga qaratilgan axborotdir.

Bolalar uchun manipulyativ kontentning xavfi shundaki, u ko'pincha ochiq targ'ibot shaklida emas, balki qiziqarli video, hazil, trend, mem yoki ommabop hikoya ko'rinishida taqdim etiladi.

Bolalarning dezinformatsiyaga beriluvchanlik omillari

Bolalar va o'smirlarning axborotga munosabati ularning yosh va psixologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Birinchi omil — hayotiy tajribaning yetarli emasligi. Ikkinchi omil — hissiy ta'sirchanlik. Uchinchi omil — ijtimoiy tasdiqqa ehtiyoj. To'rtinchi omil — tanqidiy tafakkurning to'liq shakllanmaganligi. Beshinchi omil — algoritmik axborot muhiti.

Sun'iy intellekt va yangi axborot xavflari

Sun'iy intellektning rivojlanishi raqamli kontent yaratish imkoniyatlarini tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda matn, tasvir, ovoz va videolarni qisqa vaqt ichida avtomatik yaratish mumkin.

Ayniqsa, deepfake texnologiyalari alohida e'tibor talab qiladi. Deepfake — insonning yuzi, ovozi yoki harakatlarini sun'iy ravishda o'zgartirib, realga o'xshash media material yaratish imkonini beruvchi texnologiyalar bilan bog'liq tushunchadir.

Bolalar bunday kontentni haqiqiy deb qabul qilishi mumkin. Shu sababli zamonaviy mediasavodxonlik dasturlari nafaqat "soxta yangilikni aniqlash", balki sun'iy intellekt yordamida yaratilgan yoki o'zgartirilgan kontentni shubha bilan baholash ko'nikmasini ham qamrab olishi lozim.

Mediasavodxonlik — raqamli himoyaning muhim vositasi

Mediasavodxonlik bolani raqamli muhitdan ajratib qo'yish emas, balki uni ushbu muhitda mustaqil va mas'uliyatli harakat qilishga tayyorlash vositasidir.

Mediasavodxon bolada axborot manbasini aniqlash, muallifni tekshirish, xabar sanasiga e'tibor berish, bir ma'lumotni bir nechta manba orqali solishtirish, fakt va fikrni farqlash, hissiy va manipulyativ sarlavhalarni aniqlash, tasvir va videolarning kontekstini tekshirish hamda shubhali materialni tarqatmaslik kabi kompetensiyalar shakllanadi.

Maktabda mediasavodxonlikni rivojlantirish

Mediasavodxonlikni alohida nazariy mavzu sifatida o'rgatish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Uni turli fanlarning mazmuniga integratsiya qilish samarali natija beradi.

Ona tili va adabiyot darslarida o'quvchilarga bir xil voqea haqidagi turli xabarlarni solishtirish topshirig'i berilishi mumkin. Informatika darslarida internet xavfsizligi, raqamli iz, manbalarni tekshirish va sun'iy intellekt yaratgan kontent masalalari o'rganilishi mumkin. Tarix fanida tarixiy voqealar haqida internetda tarqalgan turli ma'lumotlarni manbalar bilan taqqoslash orqali o'quvchilarning dalilga asoslangan fikrlashi rivojlantiriladi.

Mediasavodxonlikni shakllantirishning amaliy modeli

O'quvchilarga axborotni tekshirish uchun "5 savol" modelini o'rgatish mumkin:

1. Kim? — Axborotni kim yaratgan yoki tarqatgan?
2. Qachon? — Ma'lumot qachon e'lon qilingan?
3. Qayerdan? — Axborotning dastlabki manbasi qayer?
4. Nima uchun? — Muallif bu ma'lumotni nima maqsadda tarqatmoqda?
5. Dalil bormi? — Keltirilgan fikrni tasdiqlovchi ishonchli dalil mavjudmi?

Oila va maktab hamkorligining ahamiyati

Bolani raqamli xavflardan himoya qilish faqat maktab zimmasidagi vazifa emas.

Oila bu jarayonning eng muhim bo'g'inlaridan biridir.

Ota-onalar farzandining qaysi platformalardan foydalanayotgani, qanday kontentga qiziqishi va internetdagi faoliyati bilan qiziqib borishi lozim. Biroq nazorat faqat taqiqlash shaklida olib borilsa, bola ota-onasidan yashirincha internetdan foydalanishga o'tishi mumkin. Shu sababli ishonchli muloqot va raqamli tarbiya ustuvor bo'lishi kerak.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli xavfsizlikni faqat texnik cheklovlar orqali ta'minlash yetarli emas. Internetga kirishni cheklash yoki ayrim platformalardan foydalanishni taqiqlash muammoning faqat bir qismini hal qilishi mumkin.

Bolalar raqamli muhitda mustaqil harakat qila boshlaganlarida ular yana turli axborotlarga duch keladi. Shuning uchun uzoq muddatli va barqaror himoya mexanizmi sifatida mediasavodxonlik va tanqidiy tafakkurni shakllantirish muhimdir.

Raqamli tarbiyaning maqsadi bolani internetdan uzoqlashtirish emas, balki uni internetdagi axborot oqimini boshqarishga o'rgatishdan iborat bo'lishi kerak.

### XULOSA

Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi bolalar hayotida yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda yangi axborot xavflarini ham yuzaga keltirmoqda. Dezinformatsiya, manipulyativ kontent, soxta yangiliklar, tahrirlangan media materiallar va sun'iy intellekt yordamida yaratilgan kontentlar bolalarning dunyoqarashi va qarorlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, bolalarni bunday xavflardan himoya qilishning samarali yo'llaridan biri — ularda mediasavodxonlik va tanqidiy tafakkurni tizimli ravishda shakllantirishdir.

Mediasavodxonlik orqali o'quvchilarda axborot manbasini tekshirish, fakt va fikrni farqlash, turli manbalarni taqqoslash, manipulyativ usullarni aniqlash va shubhali kontentni tarqatmaslik kabi muhim ko'nikmalar rivojlanadi.

Zamonaviy mediasavodxonlik ta'limi sun'iy intellekt bilan bog'liq yangi axborot xavflarini ham qamrab olishi lozim. Ayniqsa, deepfake va boshqa sun'iy yaratilgan media materiallarining kengayishi bolalarda raqamli kontentga nisbatan tanqidiy munosabatni kuchaytirishni talab qilmoqda.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Umumta'lim maktablarida mediasavodxonlik elementlarini barcha fanlarga bosqichma-bosqich integratsiya qilish.
2. O'quvchilarga axborotni tekshirishning amaliy algoritmlarini o'rgatish.
3. "Fakt yoki fikr?", "Manbani tekshir", "Soxta xabarni aniqlang" kabi interfaol mashg'ulotlardan foydalanish.
4. Ota-onalar uchun raqamli tarbiya va mediasavodxonlik bo'yicha seminarlar tashkil etish.
5. O'qituvchilarning zamonaviy raqamli xavflar va sun'iy intellekt yaratgan kontent bo'yicha malakasini oshirish.
6. Bolalarda axborotni ko'r-ko'rona ulashmaslik va uning ishonchliligini tekshirish madaniyatini shakllantirish.
7. Maktab, oila va jamoatchilik o'rtasida raqamli tarbiya bo'yicha hamkorlik mexanizmlarini kuchaytirish.
8. Milliy qadriyatlar, ilmiy bilim va ijtimoiy mas'uliyatni targ'ib qiluvchi sifatli raqamli kontentlarni ko'paytirish.

Umuman olganda, raqamli davrda bolani himoya qilishning eng kuchli vositasi faqat nazorat yoki taqiq emas, balki bilim, tanqidiy tafakkur, mediasavodxonlik va mas'uliyatli raqamli madaniyatdir. Axborotni ongli ravishda tahlil qila oladigan yosh avlod nafaqat dezinformatsiyadan, balki turli manipulyativ va mafkuraviy ta'sirlardan ham nisbatan samaraliroq himoyalana oladi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. — Paris: UNESCO.
2. UNESCO. Journalism, Fake News & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training. — Paris: UNESCO.
3. UNICEF. Children in a Digital World. — New York: UNICEF.
4. OECD. Children & Young People's Mental Health in the Digital Age. — OECD Publishing.
5. Council of Europe. Digital Citizenship Education Handbook.
6. Livingstone S., Haddon L. Children and the Internet: Great Expectations, Challenging Realities.
7. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making.
8. Hobbs R. Digital and Media Literacy: A Plan of Action.
9. O'zbekiston Respublikasining ta'lim, axborot xavfsizligi va yoshlar siyosatiga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
10. Raqamli ta'lim, mediasavodxonlik va bolalar psixologiyasiga oid ilmiy tadqiqotlar.